

Dinko Gruhonjić

Mediji: interkulturalnost ili multikulturalni nacionalizam?

Političari u Vojvodini veoma često vole da se „prave važni“ i da kažu kako je ova pokrajina „Evropa u malom“, u kojoj je u zvaničnoj upotrebi čak šest jezika. I da je Skupština Vojvodine, nakon Evropskog parlamenta, najmnogojezičniji parlament u Evropi. Pokrajina, nastavljaju oni, ima i Radio-televiziju Vojvodine, koja emituje program na čak deset jezika, što je bez presedana u Evropi, kada su u pitanju regionalni javni servisi toga kalibra... Ima i medije na manjinskim jezicima, čija se tradicija meri desetlećima pa i poluvekovima. Vojvodina je sazdana od tridesetak nacija koje u njoj žive, uglavnom u skladu, vele domaći političari. Vojvodina je i kolevka tolerancije, velika šansa Srbije na putu ka Evropskoj uniji, poručuju i evropski političari koji se razumeju u ovdašnje prilike. Najčešća, pak, politička mantra je ona o 4M, odnosno o vojvođanskoj: **multietničnosti**, **multikonfesionalnosti**, **multikulturalnosti**, **multijezičnosti**. Mogli bismo tome dodati i peto „M“ koje u značajnoj meri obeležava pokrajinu u kojoj živimo: **multizavičajnost**, odnosno tradicionalna „vickasta“ podela na dođoše i starosedeoce u ovoj odvajkada imigrantskoj sredini.

Političari pričaju jedno a većina medija i novinara priča to isto, verno reprodukuje njihove reči, bez ikakvog kritičkog otklona, u lošem maniru „izjavnog“ novinarstva. Poenta takve vrste „novinarstva“ jeste upravo izjednačavanje medija sa megafonima imalaca moći, izjednačavanje medija sa reliktom socijalističke i jednopartijske prošlosti – sa „sredstvima javnog informisanja“. Onomad, u doba so-

cijalizma, novinari, pogotovo oni iz informativno-političkih rubrika, bili su poistovećivani sa društveno-političkim radnicima, sa jasnom misijom da publici verno prenose „zapovesti“ Partije. Da li su se, u današnjem višepartijskom a suštinski partokratskom, društvenom uređenju stvari suštinski promenile? Drugim rečima, da li je uloga jednog novinara zaista da se pretvori u „držača mikrofona“ čiji je zadatak da, bez ikakve korekcije, verno prenosi ono što imaoci moći izvole reći? I da tako – slepo i verno – doprinosi orvelovskoj stvarnosti, koja suštinski ne postoji ili se uglavnom ne podudara sa stvarnošću koju publika živi?

Mediji, dakle, veoma retko imaju „hrabrosti“ da političarima postavе vrlo jednostavno pitanje: lepo je to što Vojvodina ima tih četiri ili pet „M“ u svom identitetu. To nije sporno, dapače. No, da li je to i dovoljno? Jer pojam multikulturalizma podrazumeva pluralitet kultura na istom prostoru, koje žive jedne *pored* drugih. On je, dakle, kvantitativni pojam, statistički broj pripadnika – recimo – različitih etnosa koji žive u jednom regionu, državi itd. Multikulturalizam, sam po sebi, kao ni multikonfesionalnost ili multietničnost, ne podrazumeva kvalitet. Kao Bosanac po rođenju i odrastanju, znam o čemu pričam. Drugim rečima, multikulturalizam/multietničnost/multikonfesionalnost ne samo da sami po sebi ne moraju biti kvalitet, nego su i potencijalna opasnost, ako ćemo pravo. Uostalom, pogledajmo današnju Bosnu i Hercegovinu: ona je i multikulturalna, i multietnična, i multikonfesionalna, ali je upravo to izvor njenih problema. Nećemo sada ovde otvarati dublju raspravu o tome zašto je u Bosni baš tako kako jeste i koliko je to stanje proizvedeno ili nije. No, ono što Bosnu i Hercegovinu svakako najviše tišti jeste izostanak *interkulturalizma*, *interetničnosti*, *interkonfesionalnosti*. Ljudi jednostavno žive jedni *pored* drugih, a ne jedni sa drugima.

Drugim rečima, da li mi novinari ikada postavljamo te probleme pred sebe, publiku i pred političare? Odnosno, da li smo spremni da realno sagledamo stvari, istražimo ih i otvorimo debatu o tome koliko Vojvodina zaista jeste interkulturalna, interetnička, interkonfesionalna, interjezička, pa – zašto da ne i – interzavičajna? Koliko su i da li su ratovi iz devedesetih godina 20. veka ostavili posledice po suživot u Vojvodini? Da li se tolerancija u ovoj pokrajini pretvorila tek u svoj puki prevod, koji znači da trpimo jedni druge, i to baš kad moramo? Gde je nestao jezik društvene sredine koji se makar fakultativno izučavao još od osnovne škole? Pa zašto da ne postavimo i teža pitanja:

koliko je i sama vojvođanska multikulturalnost oštećena „tihim etničkim čišćenjem“ Hrvata i Mađara iz Vojvodine početkom poslednje decenije prošlog veka? Ili različitim vrstama uništavanja vojvođanske pravoslavne baštine, poput jedinstvenog pravoslavnog baroka, umesto kojeg se nameće raško-vizantijski stil u građenju sve brojnijih pravoslavnih crkava? Koliko je Vojvodina pak urušena nacionalnim demografskim potresima koji su izazvani ratovima? Kolika je etnička distanca danas u Vojvodini? Kakvi i koliki su tabui i danas prisutni, ne samo kada je u pitanju odnos prema poslednjim jugoslovenskim ratovima, već i prema Drugom i Prvom svetskom ratu, pa i ranije, otoliko Vojvodina postoji ovakva kakvu je znamo? Kako se osećamo ako znamo da oko nas još uvek ima masovnih grobnica iz Drugog svetskog rata, da su u nekim vojvođanskim gradovima devedesetih godina bili logori za nesrbe? I tako dalje, i tako dalje. Odnosno, hoće li demoni prošlosti i tabui zaista nestati ako se pravimo da ne postoje i ako unišimo ponavljamo mantru o 4 ili 5 M? Ili će problem samo eskalirati? To je, naravno, retoričko pitanje.

Predsednik Vlade Vojvodine Bojan Pajtić, kao i mnogi drugi pokrajinski zvaničnici, u više navrata su izjavljivali da se u Vojvodini primenjuje zaštita prava nacionalnih manjina po standardima koji su "viši od najviših evropskih". To je verovatno tačno. Iz Radio-televizije Vojvodine često poručuju da je višejezičnost velika šansa za tu medijsku kuću u Evropi i u regionu, čak toliko da može postati, prema rečima predsednika pokrajinskog parlamenta Ištvana Pastora, i javni servis Dunavskog regiona. I to je dobra ideja.

Skupština Vojvodine je odlukom od 2004. godine prenela osnivačka prava nad štampanim medijima na jezicima etničkih manjina na nacionalne savete nacionalnih manjina. Ta odluka pokrajinskog parlamenta potvrđena je i 2009. usvojenim Zakonom o savetima nacionalnih manjina. Prema tumačenju predstavnika pokrajinskih i republičkih vlasti, ali i predstavnika saveta manjinskih nacionalnih zajednica, činjenica da saveti mogu da budu osnivači medija na manjinskim jezicima predstavlja najbolju garanciju da će ti mediji opstati. Cinici bi rekli da ta činjenica ujedno znači i da saveti mogu do besvesti da utiču na uređivačku politiku tih medija (videti slučaj smene glavnog urednika lista *Magyar Szó* Čabe Presburgera iz 2011. godine).

Zakonska regulativa, dakle, prema mišljenju predstavnika vlasti i predstavnika manjinskih nacionalnih saveta, pruža idealne uslove za garantovanje stečenih prava nacionalnih zajednica na informisa-

nje na maternjem jeziku. Prema ne baš ažurnim podacima, u Vojvodini danas postoji 114 manjinskih medija i manjinskih medijskih proizvoda, na ukupno 11 jezika, bilo da su u pitanju štampa, radio ili televizija.

Medijska ekspertkinja Žužana Serenčeš, međutim, u jednoj analizi ocenila je da se u medijima na jezicima manjinskih nacionalnih zajednica već duže vreme uočava trend zatvaranja tih listova u etničke okvire, kao i nedostatak interkulturalnosti. Drugim rečima, kako je objasnila, listovi na mađarskom jeziku tretiraju problematiku koja se tiče vojvođanskih Mađara, listovi na slovačkom problematiku Slovačka, i tako dalje. Slična je situacija, smatra Žužana Serenčeš, i kada su u pitanju programi na jezicima manjina na Radio-televiziji Vojvodine. U svim tim primerima, uređivačka politika postavljena je tako da u sadržajima tih medija ne može da se uoči značajnija komunikacija pre svega sa događanjima u korpusu drugih manjinskih nacionalnih zajednica, ali često i sa većinskim narodom.

Više analitičara medija u više navrata zbog toga je konstatovalo da, *kvantitativno gledajući*, u vojvođanskim medijima postoji višejezičnost. S druge strane, konstatacija je da u kvalitativnom i programskom smislu, u medijima ne postoji interkulturalnost. Odnosno, da nacionalne zajednice u Vojvodini žive više jedne pored drugih nego jedne s drugima. I da mediji u potpunosti podražavaju takav model, odnosno da činjenica da ima relativno mnogo medija na manjinskim jezicima, ujedno ne znači i da se na taj način uvećava interkulturalnost.

Ilustrujući loš kvalitet programa na Drugom kanalu Radio-televizije Vojvodine, književnik Laslo Vegel je svojevremeno rekao da gledajući taj program, „imate osećaj da manjine u Vojvodini samo igraju i pevaju.“ I Žužana Serenčeš je u analizi kritikovala Radio-televiziju Vojvodine, za koju je kazala da udovoljava zakonskoj obavezi emitovanja programa na jezicima nacionalnih manjina, na svom Drugom programu, ali je ocenila da je taj program veoma niskog kvaliteta.

Od onih koji duže pamte čuli smo kako je u Vojvodini, u kojoj je pre Prvog svetskog rata živela po trećina Nemaca, Mađara i Srba, bilo savršeno normalno da se, pored maternjeg, poznaje barem još jedan jezik. I posle Drugog svetskog rata učio se u vojvođanskim školama jezik društvene sredine, odnosno jezik one nacionalne manjine koja je u određenoj opštini bila najzastupljenija. U Vojvodini danas slabo da ima takvih poliglota, a jezik društvene sredine ukinuo je režim Slobod-

dana Miloševića. Umesto toga, sve je više sredina u kojima, na primer, mladi Mađari imaju svoje diskoteke a mladi Srbi svoje. Sve je više getoizacije po nacionalnom ključu, što je pre svega posledica krvavog raspada Jugoslavije koji je išao upravo po etničkom šavu.

Zbog svega toga, možda je u pravu novinski pisac Teofil Pančić kada kaže da nam se nameće model *multikulturalnog nacionalizma*, prema kojem svi treba da živimo u svojim malim etno-rezervatima, etno-parkovima, kao nekoj vrsti paralelnih kosmosa koji se međusobno ne dodiruju a kamoli prožimaju. U takav model savršeno se uklapa i većina medija, čime neminovno doprinose uvećanju etničke distance među nacionalnim zajednicama u pokrajini.

Bivši vojvođanski sekretar za informacije Milorad Đurić izjavio je još 2006. godine, povodom pokretanja novinske agencije na rusinskom jeziku „Ruten pres“ (Ruthenpress), koju je pokrenuo nedeljnik na rusinskom jeziku *Ruske slovo*, da bi bilo dobro da ta agencija emituje i izbor vesti na srpskom jeziku, kako bi se izbegla „getoizacija“ nacionalnih manjina. „Pored multikulturalizma, Vojvodini je potreban i interkulturalizam. Ranije su svi u Vojvodini govorili više jezika i to se jednostavno podrazumevalo“, kazao je tada Đurić, dodajući da bi trebalo razmisliti i o titlovanju emisija na jezicima nacionalnih manjina na Televiziji Novi Sad. „Pogledajte samo sindrom španskih serija, koje su vrlo gledane u Srbiji i zahvaljujući kojima je dosta ljudi naučilo bar malo španskog“, kazao je tada Đurić.

Iz moje novinarske prakse mogu posvedočiti o malo takvih primera. Jedno vreme je jedini dnevni list na mađarskom u Srbiji (i uopšte na manjinskim jezicima), *Magyar Szo* emitovao izbor vesti i članaka na srpskom jeziku. Meni je to u značajnoj meri pomagalo da ostanem u toku sa dešavanjima u mađarskoj nacionalnoj zajednici u Vojvodini. Prenoseći izabrane članke i na servis Novinske agencije Beta, za koju radim, ja sam praktično besplatno reklamirao *Magyar Szo*. Dakle, logički gledajući, a i mereći to spram povećanja uticaja pa time i tiraža, to je moglo samo da prija uredništvu i poslovodstvu tog dnevnika na mađarskom jeziku, sem što je svakako meni značilo mnogo. Ali, ova kva praksa prevođenja nije dugo potrajala. Opravdanje za obustavljanje takve prakse bila je naravno – besparica. Ne želim biti paranoičan, ali možda za paranoju i ima mesta. Ili, ako ništa drugo, bar za pitanje kome nije u interesu da se zna šta se dešava u mađarskoj nacionalnoj zajednici? I da li zaista misle da je to način da se protok informacija zaustavi, računajući na nepoznavanje mađarskog jezika?

Nedavno sam držao interaktivnu radionicu sa kolegama iz redakcija nedeljnika na rusinskom jeziku *Ruske slovo* i njihove Novinske agencije *Ruthenpress*. Jedan od rezultata te radionice bio je kolegijalni dogovor da mi prevedu poneku informaciju i pošalju, a ja da je plasiram na servis Novinske agencije Beta. Za sada se ovaj „projekat” odvija dobro i na bazi dobre volje. Jer, verujte, ne iziskuje prevelike napore da prevedete nekoliko vesti mesečno sa rusinskog na srpski jezik. Kad već ja ne govorim nijedan jezik, sem srpsko/hrvatsko/bosansko/crnogorskog i engleskog.

Isto tako, osim svetlih primera u lokalnim listovima u Vojvodini, retki su slučajevi kada se tiražniji mediji koji izlaze na srpskom jeziku odlučuju na „poduhvat” da prevedu nekoliko stranica na jezik nacionalne manjine. List *Blic* imao je taj pokušaj, ali se ispostavilo da je specijalni dodatak na mađarskom jeziku koji je izlazio subotom služio samo dok je trajala predizborna kampanja za opšte izbore 2012. godine. Posle toga, dodatak se „spontano” ugasio, iako je bio veoma kvalitetan pa je mogao mirne duše parirati u dobroj meri provincijalizovanom *Magyar Szó*-u. Pogađate, i za *Blic* je razlog bio – besparica.

Složićemo se, dakle, da uloga medija može biti ključna u izveštavanju o nacionalnim zajednicima. Mediji ne treba samo da obezbede prostor gde će prezentovati priče o multikulturalnosti i interkulturalnosti, nego i da sami edukuju i sebe i publiku o njima.

Ali, imajući sve napred rečeno u vidu, a pozivajući se i na autoritete različitih dubinskih istraživanja u ovoj oblasti, nažalost možemo konstatovati da je vojvođanska interkulturalnost u dubokoj krizi. Na prvom mestu, ona je u krizi zbog posledica etničkih ratnih sukoba. Na drugom mestu, ona je u krizi zbog etničke kulturne feudalizacije Vojvodine. To je koncept koji, umesto interkulturalnosti, nudi multikulturalni nacionalizam.

Mediji podražavaju zatečeno stanje u međunacionalnim i međukulturalnim odnosima u pokrajini te ga potom i produkuju. U takvom svetu, interkulturalni sadržaji, odnosno komunikacija između različitih kultura, stavljeni su u potpuno drugi plan. Sve je to posledica činjenice da je militantni nacionalizam iz devedesetih godina prošlog veka na prostoru bivše Jugoslavije, pa tako i na prostoru Vojvodine, ostavio teške posledice i u medijskoj sferi, i činjenice da je nacionalizam i danas veoma živa i dominantna, *mainstream* ideologija. A poznata je stvar da se nacionalisti oko svega lako i brzo dogovore, naročito oko podele „plena” i teritorija.

Mada u svojevrsnoj ignoranciji u pogledu interkulturalnosti prednjače mediji na većinskom jeziku, može se reći da se i manjinski mediji i elite drže kursa da se zapravo javnost gotovo isključivo informiše o dešavanjima unutar sopstvene nacionalne zajednice. Tu onda nije reč o promociji multikulturalnosti, već o promociji jednog jedinog kulturnog modela, koji ne pokazuje ama baš nikakav interes za kulturne modele zajednica pored kojih živi.

Potrebno je, dakle, ohrabriti proces povratka interkulturalizma u vođovodanske medije, kao važnog činioca i pokretača drugih interkulturalnih komunikacija. Opšta je ocena, međutim, da nosioci vlasti u pokrajini, kao i predstavnici saveta manjinskih nacionalnih zajednica u javnom diskursu veoma retko upotrebljavaju termin „interkulturalnost“. Iz Vlade Vojvodine čuli smo još pre pet godina da je Komitet regiona Evropske unije kandidovao Vojvodinu za titulu šampiona interkulturalnog dijaloga, zajedno sa još tri regije iz Italije, Velike Britanije i sa Malte, jer su prepoznata zalaganja Vojvodine da se nacionalnim zajednicama koje žive na ovom prostoru obezbede najviši evropski standardi u ostvarivanju njihovih ljudskih i manjinskih prava. Nikada nakon toga nije saopšteno kako je Vojvodina prošla u trci za „šampiona interkulturalnog dijaloga“. Iako se pokrajinske institucije zaklinju u to da im je promocija tolerancije na prvom mestu, pa samim tim i interkulturalizma, veoma su usamljeni primeri konkursa koji se raspisuju na temu interkulturalizma.

Nije za utehu, svakako, ali ima i gorih primera. Novi Sad, takozvana srpska Atina, u smislu promocije interkulturalnih vrednosti pretvorio se u pravu pravcatu karikaturu. Počev od „ćirilizacije“ gradskih autobusa, smene direktora Kulturnog centra zbog toga što je naziv institucije istakao na latinici, raspodele sredstava iz gradskog budžeta namenjenih medijskim i kulturnim projektima, zabrane umetničkih izložbi, manifestacija vulgarnog šovinizma na svakom koraku, slavljenja pravoslavnih gradskih slava, simfonije Bačke eparhije Srpske pravoslavne crkve i gradskih vlasti... Ruku na srce, ima i medija koji kritički pišu i izveštavaju o ovim poražavajućim pojavama. Ali, ako ćemo iskreno, više je onih koji to ne samo da ne kritikuju već u najboljem slučaju prećutkuju, a uglavnom otvoreno podržavaju.

Čitava ova moja kritika medija ima jednu veoma ozbiljnu „falinu“. Naime, ona polazi od pretpostavke da se novinarstvom bave osobe širokog opšteg obrazovanja, koje su uz to specijalizovane da izveštavaju o određenim oblastima. Pa onda, eto, na perfidan način okolo poturaju kukavičja jaja. Međutim, stvari ne stoje baš tako.

U velikoj većini slučajeva, radi se o potpuno banalizovanom izveštavanju, kroz na početku teksta pomenuto izjavno novinarstvo ili pak kroz crnu hroniku. Jer ako se dublje zagledate u, na primer, izveštavanje medija na srpskom jeziku o nacionalnim manjinama, videćete da je reč o klasičnom crnohroničarskom maniru: manjine su vest ukoliko ima nekih međunacionalnih incidenata. A i ako već nema incidenata, onda ćemo ih izmisliti tako što ćemo u svakoj kafanskoj tuči u svakom ćošku Vojvodine brojati nacionalna krvna zrnca učesnicima tuče. Po starom tabloidnom principu: „Ne dozvolimo činjenicama da nam upropaste priču”. Potom će vas ubeđivati da je upravo crna hronika ono što „prodaje novine”.

Doduše, ostaće pomalo zatečeni ukoliko kažete da se slažete sa tom neproverenom tvrdnjom (jer ko je od njih „sondirao javno mnjenje” pa da znaju šta to publiku zanima?), ali uz to dodate i pitanje: A zašto se ne bavite temama koje se tiču ratnih zločina iz devedesetih godina prošlog veka? Jer zaista je teško zamisliti više materijala za crnu hroniku, imamo li u vidu 130.000 mrtvih i milione raseljenih i fizički i duševno osakaćenih na prostoru bivše Jugoslavije. Kad već publika voli to da čita/gleda, eto im onoliko materijala u arhivama Haškog tribunala i domaćih i regionalnih sudova za ratne zločine.

Vele i da novine prodaju dobre, provokativne izjave političara i uopšte izjave kao takve. Pa, teško je zamisliti provokativnije izjave nego što su svedočenja žrtava koje su preživele ratne zločine i nepojamna stradanja u ratovima devedestih godina. Tih izjava, kao ni sudske ratne hronike, nema na stranicama naših novina, niti na programima naših televizija. Umesto toga, na delu je parola „zagledajmo se u budućnost, pustimo prošlost neka počiva u miru”.

Takvu parolu diktiraju imaoci političke i ekonomske moći, pre svega. Što je i za razumeti, jer procesi suočavanja s prošlošću nimalo nisu laki, čak i da vam je prošlost čista a kamoli ovako prljava kao kod naših tajkunsko-političkih „selebritija”. I to je s njihove strane potpuno razumljivo i očekivano. Ali, zašto mediji podražavaju takvu sliku stvarnosti? Prvo, zato što i danas postoji dovoljan broj urednika, novinara, vlasnika medija, predstavnika novinarskih udruženja koji imaju razloga da se stide svoje prošlosti ili da je barem gurnu pod tepih. Drugo, zato što uređivačku politiku medija kreiraju njihovi vlasnici, koji su veoma često tajkuni, domaći ili strani, u bliskoj i prebliskoj vezi sa domaćim političarima. Treće, zato što ne mogu bolje i zato što je tako najlakše, ne zahteva mnogo truda i znanja.

Zbog toga imamo medijski *perpetuum mobile* pomoću kojeg se nastavlja sa beskonačnim ponavljanjem stalno istih predrasuda prema drugima ali i prema sebi samima. Predrasuda i negativnih stereotipa koji su proizvedeni kasnih osamdesetih i ratnih devedesetih godina 20. veka, a koji su se veoma uspešno održali i do dana današnjeg, ulazeći ne samo u politički, kulturni, već i u medijski i obrazovni mainstream, uz koji odrastaju nove generacije građana ove države. Te su generacije, međutim, odavno stupile na društvenu pa i na medijsku scenu, a da im u školi niti kod kuće nisu baš često pričali ni o toleranciji a kamoli o interkulturalnosti. U takvom jednom, u sopstveni pupak zagledanom, društvu teško je promovisati ovakve ideje.

Međutim, mediji, koliko god su učinili da unište zajednički život, mogu da doprinesu povećanju stepena tolerancije i doprinesu da građani Vojvodine ne žive jedni pored drugih, već jedni sa drugima. Interkulturalna edukacija teži tome da upozna i promeni stereotipe i predrasude koje imaju o raznim manjinama; da doprinese upoznavanju, pozitivnom ali i kritičkom vrednovanju; da podstakne stavove, ponašanja i društvene promene koje idu ka ukidanju diskriminacije.

Ali, kako dosegnuti do medija i pružiti im takav nivo edukacije? Da li to njih uopšte zanima i da li je moguće razbiti zid zatvorenog društva koji se uzdiže do u nebesa? Kakva je uloga medija u društvu? Kakav je moral u medijima i u društvu? Da li mediji zaista reflektuju sliku društva ili je pak orvelizuju? Konačno, da li su naši mediji kompetentni da se nose sa atributima kao što su „četvrti stub demokratije“, „Watch dog“, „Gatekeepers“, i tako dalje, i tako dalje?

I tu problem kompetencije stupa na scenu u svojoj golotinji. Ne, većina novinara i urednika naprosto nije kompetentna da se bavi pitanjima koja su par ekselans od javnog interesa, kao što su pitanja tolerancije i interkulturalizma u Vojvodini. Ne, većina novinara i urednika naprosto nije senzibilisana za takve, „teške teme“. Ne, većina novinara i urednika nije specijalizovana za izveštavanje o drugome i drugačijem. Da, većina novinara i urednika je „zaražena“ crno-belim predrasudama o „našima“ i „njihovima“. Iako to nije u skladu sa Kodeksom novinara Srbije. Ali, ne, većina novinara nije pročitala taj *code of ethics* vlastite profesije. Stoga je nemoguća misija od nekompetentnih novinara tražiti da se preko noći „osveste“. Baš kao što je nemoguće to isto tražiti i od dobrog dela prosvetnih, obrazovnih, kul-

turnih i inih intelektualnih radnika, čiji bi zadatak trebalo da bude da neguju kritičku svest i misao o društvu u kojem žive, umesto jeftinog podilaženja nacionalističkom *mainstreamu*.

Drugim rečima, nisu mediji nekakav izolovani centar moći i ne-moći, koji preko noći, samo sopstvenim angažmanom i uticajem, može da izmeni zatrovanu svest jednog duboko zapuštenog društva. Nema tu pomoći bez sinergije brojnih društvenih faktora, počev od porodice, preko obrazovanja i kulture, pa sve do ekonomije i politike. A tu opet dolazimo do pitanja da li postoji volja da se počne – postepeno jer drugačije i ne može – raditi na promeni svesti. Da li postoji volja da se prizna da živimo u društvu raspadnutih vrednosti i da tu nikakve 4 ili 5 M mantre neće biti od pomoći... Za sada je odgovor vrlo nedvosmislen: ne postoji, osim na marginama društva!